

Zöhrə FƏRƏCOVA

“İrşad” qəzetində bədi tərcümə məsələləri

XX əsrin evvələrində bədi tərcümələrin əhəmiyyətini nəzərə alan Azərbaycan ziyalları bu sahəyə diqqət artırmışdılar. Həmin illərdə mənəvi dəyərlər aşılayan əsərlərin ana dilimizə tərcüməsi və çapı zəruri məsələlərdən sayılırdı. “İrşad” qəzetində (1905-1908) də bədi tərcümələrə böyük həssaslıqla yanaşıldı. İrşadçılar da bu fikirdə idilər ki, dilimizə oxucuların mənəvi tələbatını ödəməyə qadir əsərlər tərcümə olmalıdır.

Qəzetdə ilk mürciət olunan müəlliflərdən biri Şərqin dünya ədəbiyyatına bəxş etdiyi məşhur şair Hafiz Şirazi idi. Məhəmməd Əmin Rəsulzadənin farscadan dilimizə çevirdiyi həmin əsər “Hafizdən tərcümə” adı, M.Ə.R.-zadə imzası ilə verilmişdi. Bu tərcümə:

*“Bu nə qovğadır, qəmər dairəsindən görürəm,
Hamu afaqi dolu fitneyi-şərdən görürəm.
Hər kəs yaxşıliqın istiyor ayyamından,
Əlbət oldur ki, bitir, mən gün-gündən görürəm.
...Analar ilə qızın cəngü-cidal varlıdır,
Hamı oğlanları rəncur atalardan görürəm.
Qardaşın qardaşına zərəcə rəhmi yoxdur,
Nə də şəfqət oğula, mən atasından görürəm.
(Hafiz)zın pəndin eşit, (Razi), gedib yaxşılıq et,
Bu nəsihətdir, gözəldir və gövhərdən görürəm” (7, 3).*

bimənali qarşılanmışdı. Ə.Hüseynzadə “İntiqad” adlı məqaləsində tərcümə sənətinə layiq olmayan cəhətlərini, nöqsanları və verildiyinə görə, “Hafizdən tərcümə”ni çox ciddi, hətta sət şəkildə tənqid etmişdi. Tənqidi tərcüməçinin xəta-larını, misraların müqayisəli tərcüməsindəki yanlışlıqları diqqətə çatdırır, hər bir bədi əsərin ele-bəle, kor-korana, ucdən-ucdən tərcüməsini orijinala, eləcə də doğma dilə və mədəniyyətə qəsd sayırdı. Ə.Hüseynzadə qəsdə çatdırırdı ki, bəle bəşəbələ tərcümə doğma dili korlayır, sən dərcə mənisiz, dolajaç fədələrlə, birləşmələrle onu zibilləyir, quru, cansızdır edib, bədiyyəni, gözəlliyini aşağı salır. Tərcümə sənətinin yüksək tələblərindən çıxış edən Ə.Hüseynzadə yazırdı ki, tərcüməçi müəllif səviyyəsində olmalıdır, əks təqdirdə tərcümə naqis olur: “Hafiz Şirazi kimi bir dünya şairin divanını tərcümə edənin heç olmaz isə Hacı Seyid Özüm Şirvaninin “Seyid” təxəllüsü və Molla Pənah Qarabəginin “Vaqif” təxəllüsü kimi təbi-sairənəsi gərəkdir. Şəxspür kimi faciəniyəsi tərcümə edən Şiller kimi böyük bir faciəniyəsi olub, “Maqbet” kimi bir əsəri mahirənə bir surətdə tərcümə ələsin!” (4, 3).

O dövrdə bir məqsəd uğrunda çalışan ziyallarıin əksəriyyəti sənətə münasibətə obyektivliyi qoruyur, güzəştə getmirdilər. Bu kəskin tənqiddə də eyni yanaşma-nı görürük. M.Ə.Rəsulzadənin söz ustası olması dənizməzdir və istedadını müxtəlif

janrlı əsərlərdə göstərmişdi. Tərcümə üçün mürciət etdiyi müəllif və əsər də onun yüksək ədəbi zövqündən xəber verir. Lakin “Hafizdən tərcümə”ni təhvil edərkən Ə.Hüseynzadənin düşüncələrinə haqq qazandırmamaq mümkündür. Tərcümə zəif alınmış, tərcüməçilik sənətinin qaydaları yetərinə gözənilməmiş, qafiyələr arasında uyğunsuzluğa yol verilmişdi. Lakin tərcüməçinin cəmiyyət üçün olduqca ibretəməz mövzuda qələmə alınmış bir əsərə mürciət etməsi təqdirləyicidir.

Ə.Hüseynzadə özü də tərcüməçilikdə məşğul idi. Onun haqqında A.Şaiq yazırdı: “...çox yenilik gətirmək, ədəbiyyatı məhdud bir çərçivədən kənara çıxarmaq istəyirdi. Biz, çox yazıq və ziyalları Qərb klassiklərinin sənət və yaradıcılıqları ilə tanış etməyə çalışırdı. Onun ədəbi, ictimai-siyasi fəalliyəti gəncliyə müəyyən təsir göstərirdi... Əskidən bəri könlünün yeganə münisi olan alman şairi Hötenin “Faust”undan tərcümələr edərək “İblis” mövzusu ilə gəncliyi maraqlandırirdi. Xüsusən, o vaxta qədər bir beyt belə yazmamış olan Hadini diləndirirdi” (10, 198).

“İrşad” qəzetinin 1907-ci il 117-ci sayında Ə.Hüseynzadənin “Faust”dan tərcüməsindən öncə “İdarədən” belə bir məlumat verilmişdi: “Məbəd”, “Həyat” və “Kaspi” qəzetlərinin və “Füyuzat” jurnalının müdiri və həməyi İrşad heyəti təhriresindən olan ədəbi-bimütəlimiz və beradər-həmməşləkimiz Əli bəy Hüseynzadə cənablarının türk lisanını vəsüfələndirən, türk ədəbiyyatını zintələnməmiş edən və ümum-müselmanların ərşah və nəfəslərini təbriyə edən aforizmlərini cümlesindən zeylə dərc olunan qələdçi ki, nəsə lisanədən məşhur, nəsə sair və filosofu Hötenin “Faust” adınlu əsərinin türkçeyə tərcüməsindən iqtisab olunmuşdur” (5, 2). Daha sonra “Füyuzat”ın 16-cı nömrəsindən münderic “Səhn əsinəmə müqəddimə”nin məbəd” yazılmış və Ə.Hüseynzadə imzası ilə “Faust”da tərcümə bu misralarla başlanmışdı:

“ - Nur -

*Bir ayrı məramın var isə qıl anı izhar
Əhvali-bəğdardan bir həkayət bana hanı?
Xoşnud edəcək yokmu mən ərzdə bir şey?
Mefstofel!
Daim buluram hər şeyi qərinə sazavar
İnsan oldur çəkmədə dünyada səfəlat
Ki yox həvəsini verməyə biçarəyə zəhmət” (5, 2).*

Ə.Hüseynzadənin tərcüməsində qəzetin səhifələrində “Faust” 1908-ci ildə yenidən görüldü. “İrşad”ın 117-ci nömrəsindən davam” olaraq verilmiş hissədə tərcüməçi Hötenin səriyyəti dilimizdə belə təqdim etmişdi:

*“O qul da olur əmrinə asivü-köhenkar
Vərsən bana izn olmağa cinayətə rəhbə.
Ham bəhis edərək ki, olun axır bana tabe” (6, 2).*

Dünya ədəbiyyatının dəyərli nümunələrini dilimizə çevirməməsinə məqsəduyğun sayan Ömər Faiq Nəmənzadə yazırdı: “Hərçəndi bu sən vaxtın bir para təze kitabları nəşr olunur. Lakin bunların bir parəsi tarix və divan ədəbi, xurafat və cəfəngiyyatdan ibarət, bir parəsinin də qiyməti birə-şə-on qat olduğundan ümumə nəf verməməkdədir.

...Bu günlərdə mətbuatımıza “Müsavər Rüstəm və Söhrab” adında gözəl, ibretli bir kitab əlavə olundu. “Müsavər Rüstəm və Söhrab” cahani-mədəniyyətdə mə-lum və məşhur olan Firdovsinin “Şahname”sindən tərcümə və nəql olunmuşdur.

“Şahname” məşhur dillərin cümlesinə ya tamamən və ya qismən tərcümə olunduğu halda həyfi ki, türkçə tərcüməsi hanuz yoxdur. “Müsavər Rüstəm və Söhrab” “Şahname”nin bir qisminin tərcüməsi isə də, bu qism o qədər mühüm və o qədər ibretlidir ki, bundan, müəllifin ətkəri-məxsusəsini bilmək olar” (8, 2). Tərcümənin dili və tərcüməçi haqqında da O.F.Nəmənzadə xoş sözlər yazırdı: “Kitabın dili mümkün mətəbə açıq, üslubu-təhriri xoş və səlisdir. Kitabın nazmini Zaqafqaziya idareyi-ruhaniyyəsi baş katibi şair Abbas ağa Qayıbovdur” (8, 2).

Ö.F.Nəmanzadə kitabın 43-cü və 48-ci səhifələrindən nümunələr verir. Birinci parçada o, Rüstəmin Keykavusa açıqladığı səhədən misal götürür:

"Rüstəm şah ki, Keykavusa açıqlanır:
Başında gərəkdir şahın aqlı ola,
Nə ki, sən kimi əfsarı çəli ola,
Deməz şah əhli-həqiqət sənə,
Adın şahdır, leyk təbin gədə.
Baş əyməm qabağında sən tək şahın,
Dəxi nazını çəkməmə əblahın" (9, 3).

Ömər Faiq nümunə gətirdiyi sən parçanı Rüstəmi fikrindən düşündürməyə, İrandan gəlməsinin qarşısını almaq istəyən sərkərdələrin birinin - Güdərzənin bu sözləri ilə tamamlayır:

"Vətən qeyrətin çəkmədən sən əgər,
Kim eylər bəs ona canını sığar?
Olur isə İrandan əgər tarimar,
Səni rənca etməzmi namus və ar?..."

XIX yüzüldə Azərbaycan tarixində baş verən mühüm hadisələr, xüsusilə həmin əsrin əvvəllərində bağlanan iki müqavilə - "Gülüstan" (1813) və "Türkmənçay" (1828) sülh müqavilələri bütövlükdə Azərbaycanın müqəddəratına təsir göstərmişdi. Çar Rusiyası məntəmələsine çevirdiyi Şimali Azərbaycana ruslaşdırma siyasəti həyata keçirməyə başlamışdı. Görülən tədbirlərdən biri də aqılmasına icazə verdiyi oxucu çox olmayan məktəblərdə tədris rus dilində aparılması idi. Bələdiklə, oxuşunların arasında bu dilli bilənlərin sayı artmışdı. Bunun müsbət təfərriflərindən biri ərəb və fars dilləri ilə yanaşı, rus dilindən tərcümələr də diqqət arması idi.

Azərbaycanın XIX əsrdə iki yeri parçalanması tariximizin ən böyük faciəsi, bu günə qədər sağalmayan yaradır. Lakin xüsusilə o dövr üçün böyük nailiyyətləri olan rus ədəbiyyatının ədəbiyyatımıza müsbət təsiri danılmazdır. Bunu XIX əsrdə Şimali Azərbaycanda yaşamış şair və yazıçılardan bir çoxunun yaradıcılığında aydın görmək olar. XX əsrdə həmin tendensiya davam etdirir. "XX əsr ərəfində Azərbaycan lirkasının ideya, mövzu, janr və üslub cəhətdən yeniləşməsinə klassik rus ədəbiyyatı da təsir göstərirdi. Azərbaycan ziyalılarından rus ədəbiyyatı ilə tanışlığı və etdikləri tərcümələr getdikcə çoxalır. Hələ XIX əsrdə A.Bakxanov, M.Ş.Vəzəh, S.Ə.Şirvani, Növres və başqa yazıçılardan tərcümə sahəsində göstərdikləri təşəbbüslər həmin prosesin sonrakı davamı üçün zəmin yaratdı. Əsrin əvvəllərində Azərbaycan ziyalıların oxucuları L.N.Tolstoy, M.Qorki, A.P.Çexov və başqa tənqid-realistlər ilə tanış etmələri də dolay yolla poetik fikrə öz təsirini göstərirdi" (1, 50).

Bədi tərcümə sahəsində mövcud olan problemlərdən bəhs edən Ö.F.Nəmanzadə də gixş yolunu belə görürdü: "İndiki tələfi mümkün deyilsə, tərcüməyə nə söz. Rusçadan türkmənizə tərcümə olunmalı mənərlə kitablar var. ...Bu gündən camaatımıza rus dili bilən ziyalılarımızdan, xüsusən müəllimlərimizdən çoxlu tərcümələr, əsərlər ümid edir" (3, 2).

"İrsad"da dərc edilən Şerq ədəbiyyatı kimi, Qərb ədəbiyyatından, eləcə də klassik rus ədəbiyyatından tərcümə əsərləri tərcüməçilərin əhatəli məlumata, eyni zamanda, yüksək ədəbi zövqə malik olmalarından xəbar verir.

Təmsilləri ilə məşhur olan İvan Andreyeviç Krılovun yaradıcılığına maraq göstərilməsində də istedadlı şairin satıra atdığı bütövlük cəmiyyətdəki nöqsanların, problemlərin, təqdim olunan "qəhrəmanların" əksəriyyətinin Azərbaycan üçün də xarakterik olması idi. "İrsad"da "Krılovun tərcüməsi: Mənzumə. Əlvan qoyunlar" başlığı ilə verilən təmsil nümunələri Ö.F.Nəmanzadədir.

Əsərin məzmunu belədir: Hər şeylərin şahı şir. "qoyun fırsət əlvandı" deyib onlara nifrətlə baxırdı. Qoyunların məhviyyə hökm vermək onun üçün əsas məsələ idi, lakin hökmdar ədalətsiz görünmək istəmirdi. Məqsədi bu idi ki, xain və qəddar

aməlinəndə kimsə xəbər tutmasın. Məsələlər almaq üçün ayını və tülkünü topladı. Əvvəlcə ayı öz fikirlərini sığara ərəz edərək hər tədbirə əbəv vaxt sərf etməməsinə məsləhət gördü:

**"Höküm eylə: dağı, düzü bir-birine vursunlar,
Kime rast olsa, qoyun cümləsini qırsınlar" (2, 2).**

Aydının sözləri şir qəzəbləndirdi. Bunu gören tülkü öz hiyləgər məsləhəti ilə şahı fərəhləndirdi:

**"İzn olarsa, dəyəram cümlə qoyun fırsəsinə,
Düzlərə yığdırarsın, saxlamayıb bircesini;
Çünkü burda nə qəddər lazım olsa, ot boldur;
Gəzməyə, oynamağa hər tərəfi düz yoldur.
Bir də məlumdur: çoban az tapılır bizlərdə;
Bu səbəbdən qoyunu görməyə bu düzlərdə
Qurtları təklif qoyaram, mən sənə sağ söz veriram,
Nədən isə... Bu işin aqibətini mən gürüram:
Tərk olub öz-özünə cümlə qoyun tayıfəsi,
Qurtları tədris ilə, qalmaz onun bir danəsi.
Sən buna daxil elməzsən, siri heç kəs bilməz;
Hər nə olsa bu arada, sənə töhmət gəlməz..." (2, 2).**

Tülkünün tədbiri şahın ürəyinə oldu. Bələdiklə, Azərbaycan atalar sözlündə deyilirdiyi kimi, qoyunu qurda tapşırırdı. Şah öz planını rahatlıqla həyata keçirir bildi. Lakin burada "qazanan" yalnız şah deyildi. Onun qaran məqsədli hər zaman qoyunları öz şikarına çevirmək olan tülkünün də işini asanladığıdır. Nəticədə, hər ikisi çox rahat şəkildə öz istəyinə çatdı. Günahkar yerində çapan qurtlar, qurban gədən isə əlvan qoyunlar oldu.

Qeyd etdiyimiz kimi, "İrsad"da yer verilən bədi tərcümələrin əksəriyyətinin mövzusu İbratəmət almağa yanaşı, dövrün ictimai, siyasi, sosial mənzərəsi ilə uyğunluq təşkil etməsi baxımından əhəmiyyətlidir. Böyük çar imperiyasına tabe olan xalqlar, xüsusilə dillə və dini fərqli xalqlar hər zaman şikarə çevrilə bilərdilər. Çarizm hakimiyyətinin qorumaq məqsədində onları çox asanlıqla yalnız öz mənfəətini güdən hiyləgər "tülkü"nin cayağına verirdi. Bu yolla çar hakimiyyəti bir xalq digərini qırdırmaq kimi ağır və dəhşətli planını həyata keçirirdi.

Bu əsərdə Ö.F.Nəmanzadənin tərcüməçilik məharətinə gəlincə, deyə bilərik ki, müxtərim təmsil ustası İ.A.Krılovun dilindəki sınırlı, lakoniklikdən Azərbaycan dilindəki variantını tapmağa müvəffəq olmuşdur.

"İrsad"da rus ədəbiyyatının başqa bir görkəmli nümayəndəsi M.Y.Lermontovun "Qaqaz və yaxud herb meydanından qaçan çarxas" əsəri də Ö.F.Nəmanzadənin tərcüməsində təqdim olmuşdur. Əsərdə qəhrəmlərin can tökdükləri, can verdikləri döyüş meydanından qaçan Harunun faciəsindən bəhs edilir. Ki misralardan müəllif qəhrəmanın qarşılıq, gələcəyindən nugağımlıq ilə təbiət arasında hamaşənlik yaradır, göstərir ki, Harunun əhvai kimi ağır və dəhşətli planını həyata keçirirdi:

**"Gün batdı, duman aşığı endi,
Dağlar, məşəqlər qara geyindi.
Məşriq tərəfi ağardı birdən,
Yel başladı məşriq-kəbirdən;" (3, 4).**

Qan-tər içində kəndə yetişən Harun bir evdəni işiq gəldiyini görüb içəri daxil oldu. Bir vaxtların pəhləvani olmuş keçmiş məmurları Səlim xəstə yatığında, axır nəfəsində Harunu görəkən ümidləndi, zəif cənnətdə can çuşə gəldi, ondan düşmə-nə necə zərbələr endirdiklərini eşitmək istədi. Lakin Harundan döyüş meydanından qaçdığıni öyrəndi. Səlim dostunun yalvarışlarına baxmayıb, onu qəbul etmədi:

**"Qırsardı o dem Səlimi-bəmar:
"Rədd ol nəzariməndən, ey sitəmkar!
Qorxaqlara nə həmiyyət olmaz.
Nə hizi-bədən, nə hörmət olmaz..."**

Ö.F.Nəmanzadə. (3, 4).

Harun çarəsiz oranı tərk etdi. Başqa bir evə yetişdi, orada gənc qızın yana-yana oxuduğu xoş nəğmə asimana ucalırdı:

*"Göglərdə ay dövrən edər,
İnsanı bu heyran edər,
Bir növcəvan pəhləvan
Bu dəmdə can qurban edər"* (3, 4).

Sonra qız söylədi ki, kim davadan qaçarsa, namussuz adamlar kimi düşməndən qisas almazsa, adını heç kəs yad etməz. Çünki qeyretsizlə, öz millətini rüsvay edənle kimse xoşrəftar olmaz, hətta bu dünyadan gedəndən sonra da onların cəsdini qurd-quş talan edər. Bu sözlər Harunun ümidini sevdii qızdan da kəsdı və o məkanı gözüyaşlı tərk etdi. Döyüş meydanından qaçmış çərkəs axır ki, öz evlərinə yetişdi. Anası oğlunu əvvəlcə əsil qəhrəman kimi, sevincle, qürurla qarşıladı, onunla birlikdə gedənləri xəbər aldı. Harundan onların döyüşdə həlak olduqlarını öyrənən ana oğlundan qatillərdən necə qisas aldığıni soruşdu. Nəhayət, ən ağır xəbəri - fərarilik etdiyini oğlunun öz dilindən eşidən ana hiddətləndi:

*"Çox söyləmə hiyləkar kafir!
Yıxdın evimi bu gün də axır!
Can qoymadın isə pəhləvantək,
Tərki-vətən eylə, get, dolan tək.
Ömrüm yetişib nəhayətinə,
Tab eyləməmə xəcalətinə"* (3, 4).

Çarəsiz cavanın yalvanışları təsirsiz qaldı, anası ona nifretlə baxaraq üzünü çevirdi. Fərarı çərkəsin cəzası bununla bitmədi. Onun hətta ruhu belə rahatlıq tapmadı.

"Qaçaq və yaxud hərbi meydanından qaçan çərkəs" "Əlvən qoyunlar"dan həcmcə böyük, məzmununa görə daha mürəkkəb, sujet xətti genişdir. Fikrimizcə, mütərcim bir olsa da, "Əlvən qoyunlar"ın tərcüməsinin daha uğurlu alınmasında bu məsələlərin təsiri vardı.

Nəşr olunduğu dövrdə kifayət qədər tanındığını, geniş ərazidə yayıldığını nəzərə alaraq, deyə bilərik ki, "İrşad"ın dünya ədəbiyyatının Qafqazda tanınmasında, təbliğində özünəməxsus yeri olmuşdu. Qəzetin səhifələrində yer verilən tərcümələr bərdə fikrimizi yekunlaşdıraraq bu qənaətə gəlirik ki, "İrşad" tərcümə məsələlərində də öz prinsiplərinə sadıq qalmış, ideya-məzmun və sənətkarlıq baxımından oxucu marağına uyğun əsərlərin tərcümə üstünlük vermişdi.

Milli və ümumbəşəri dəyərlərə söykənən, cəmiyyətin dünyagörüşünün formalaşmasına, müasirlərinin maariflənməsinə, azadlıq ideallarını dərk edib həmin yolda mübarizəyə qoşulmasına istiqamətləndirən qəzetin yazarları tərcümə məsələlərinə məhz bu nöqteyi-nəzərdən yanaşır, bu reallıqdan çıxış edirdilər.

İstifadə edilmiş ədəbiyyat:

1. Ağayev İslam. "Azərbaycan şeirində tənqidi-satirik istiqamətin təşəkkülü (1890-1905)". "XX əsr Azərbaycan ədəbiyyatı məsələləri", ikinci kitab. Redaktoru: Kamran Məmmədov, Bakı, "Elm" nəşriyyatı, 1985, 204 s.
2. Ə.Əfəndizadə. Krilovdan tərcümə: Menzümə. Əlvən qoyunlar. "İrşad" qəzeti, 18 aprel 1906, №92
3. Ə.Əfəndizadə. "Lermontovdan tərcümə: Qaçaq və yaxud hərbi meydanından qaçan çərkəs". "İrşad" qəzeti, 25 dekabr 1905, №6
4. Əli bəy Hüseynzadə "İntiqad", "Həyat" qəzeti, 1905, №129
5. Ə.Hüseynzadə. "Höte. "Faust". "İrşad" qəzeti, 20 noyabr 1907, №117
6. Ə.Hüseynzadə. "Höte "Faust". "İrşad" qəzeti 1 yanvar 1908, №1
7. M.Ə.R-zadə. "Hafizdən tərcümə". "İrşad" qəzeti, 23 dekabr 1905, №5
8. Nəmanzadə. "Müsevvər Rüstəm və Söhrab". "İrşad" qəzeti, 3 iyun 1908, №79
9. Nəmanzadə. "Müsevvər Rüstəm və Söhrab". "İrşad" qəzeti, 4 iyun 1908, №80
10. Şaiq A. "Füyuzat" məcmuəsi/ Xatirələrim. Bakı: Gənclik, 1973. s. 198-203